

## PRODUKCIJSKI NAČIN\*

Sintagma »produkcijski način« v delih Marxa in Engelsa figurira v dveh disparatnih pomenih: poleg teoretsko specifičnega pojma »celota dejavnosti produktivnih sil v produkcijskih razmerjih« (z njegovimi različnimi modifikacijami) še »produkcijski način« v smislu »načina produciranja«, tehnologije in organizacije; ta drugi pojem je Marx prevzel iz tradicije, kontekst pa omogoča, da razločimo, ali gre za »produkcijski način I« ali za »produkcijski način II«.

Pojem »produkcijski način I« vstopi v Marxov besednjak 1844 kot *Weise der Produktion*,<sup>1</sup> 1845/46 kot *Produktionsweise*<sup>2</sup> in *mode de production*.<sup>3</sup> Ni ga še v Engelsovih *Očrtih za kritiko nacionalne ekonomije* niti v Marxovih ekscerptih iz ekonomov 1844. Od 1846 igra bistveno vlogo v materialističnem pojmovanju zgodovine. Istočasno se izkristalizira tudi pojem »produkcijska razmerja«, v začetku kot »občevalna razmerja (Verkehrsverhältnisse)«, »forma občevanja (Verkehrsform)« ali »občevanje (Verkehr)«, nakar čez »produkcijska in občevalna razmerja (Produktions- und Verkehrsverhältnisse)« pride do produkcijskih razmerij (*Produktionsverhältnisse*), čeprav sporadični uporabi besede *Verkehr* lahko sledimo do konca Marxovega in Engelsovega delovanja.<sup>4</sup> Naslednji pojem, ki je neogiben v tem kontekstu, »družbena formacija (*Gesellschaftsformation*)«, dobi definitivno obliko šele 1852,<sup>5</sup> toda zgodnejši sinonimni sintagmi »družbena forma« in »družbena stopnja« živita naprej v paralelni uporabi, poleg njiju pa še okoli štirideset (!) sintagem podobnega pomena.<sup>6</sup>

»To pojmovanje zgodovine sloni torej na tem, da obravnava dejanski produkcijski proces, in sicer izhajajoč iz materialne produkcije neposrednega življenja, in da obliko občevanja, ki je zvezana s tem produkcijskim načinom in od njega ustvarjena, torej občansko družbo v njenih različnih stopnjah, pojmuje kot temelj celotne zgodovine in jo prikaže tako v njeni akciji kot države kot

\* Clanki *Produkcijski način* in *Darwin* dr. B. Debenjaka in *Strukturalizem* dr. R. Močnika so bili napisani kot gesla za *Enciklopedijski rečnik marksizma*, ki ga pripravlja Institut za mednarodni radniški pokret v Beogradu. Zahvaljujemo se redakciji slovarja, ker nam je dovolila predhodno objaviti ta besedila. — Uredništvo VIMS.

<sup>1</sup> *Ekonomsko-filozofski rokopisi*, MEGA<sup>2</sup> I. 2: 418.

<sup>2</sup> *Nemška ideologija*, passim.

<sup>3</sup> Pismo Annenkovu 28. 12. 1846, MEGA<sup>2</sup> III. 2: 72, 73, 76.

<sup>4</sup> *Kritika politične ekonomije* 1861—63, *Kapital*, *Anti-Dühring* itd.

<sup>5</sup> *Der 18. Brumaire des Louis Napoleon*, gl. izd. Insel 1965, str. 10 (ponatisnjena prva izdaja); gl. *Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte*, MEW 8: 116.

<sup>6</sup> *Gl. Marksizam u svetlu*, 1979/9, str. VI—IX, in *Vestnik inštituta za marksistične študije ZRC SAZU*, Ljubljana 1982/1—2, str. 51.

tudi iz nje pojasni vse različne teoretske proizvode in oblike zavesti, religijo, filozofijo, moralo itn., itn., in zasleduje proces njihovega nastajanja iz njih, pri čemer je potem tudi moči prikazati stvar v njeni totalnosti (in zato tudi vzajemno učinkovanje teh raznih strani druge na drugo).<sup>7</sup> V tem nekoliko kompliciranem citatu (kar je rezultat tega, da sta oba avtorja razširjala prvotni tekst) so navedeni vsi bistveni elementi pojma »producerski način«:

1. za materialistično pojmovanje zgodovine je bistven prikaz dejanskega produkcijskega procesa, izhajajoč iz materialne produkcije neposrednega življenja;

2. temelj vse zgodovine je »forma občevarjanja, ki je zvezana s tem produkcijskim načinom in od njega ustvarjena« ali »občanska družba v njenih različnih stopnjah«, se pravi, da so različne stopnje (ali formacije) »občanske družbe« (die bürgerliche Gesellschaft, la société civile) zgodovinsko dane modalnosti družbenih razmerij produkcije (»forme občevarjanja«);

3. »forma občevarjanja« ima specifično dejavnost »kot država« (ali, kakor je zapisano v predhodni verziji, ki jo je Engels zamenjal z zgornjo: »v njeni praktično-idealistični zrcalni sliki, državi« — »forma občevarjanja« se praktično-idealistično zrcali kot država);

4. iz te »forme občevarjanja« je treba »pojasniti vse različne teoretske proizvode in oblike zavesti« in iz njegovih stopenj zasledovati proces nastajanja teh oblik zavesti (drugi del je Marxov vrinek);

5. tako pride »seveda« (natürlich) do prikaza totalnosti (»in zato tudi vzajemnega učinkovanja teh raznih strani«). (Marxov vrinek).

Dalje avtorja raziščeta te »stopnje« ali »forme občevarjanja« v njihovih različnih »periodah« in prideta do sklepa, da so »vse kolizije v zgodovini« izvirale iz »protislovja med produktivnimi silami in formo občevarjanja«,<sup>8</sup> ki se je razreševalo v revolucijah, kjer »je hkrati privzelo različne stranske podobe, kot totaliteta kolizij, kot kolizije različnih razredov, kot protislovje zavesti, miselni boj itd., politični boj itd.«.

V polemiki zoper Proudhona dobijo ta stališča bolj pregnantno formo. »G. Proudhon-ekonom čisto dobro doume, da izdelujejo ljudje sukno, platno, svilo v določenih produkcijskih razmerjih. Ni pa razumel, da so ta določena produkcijska razmerja prav tako človekovi produkti, kot so platno, lan itd. Družbena razmerja so tesno povezana s produktivnimi silami. S pridobivanjem novih produktivnih sil spreminjajo ljudje svoj produkcijski način in spreminjajoč produkcijski način, način pridobivanja svojega življenja, spreminjajo svoja družbena razmerja. Ročni mlin daje družbo s fevdnim gospodom, parni mlin družbo z industrijskim kapitalistom.«<sup>9</sup> Razvijajoč to koncepcijo Marx malo naprej doda, da gre tako pri fevdalni družbi kot pri kapitalistični družbi za »produkcijski način, ki temelji na antagonizmu«.<sup>10</sup>

»Družbena razmerja«, beremo 1849. leta,<sup>11</sup> »v katerih individui producirajo, družbena produkcijska razmerja se torej spreminjajo, preobražajo se s spremembo in razvojem materialnih produkcijskih sredstev, (s spremembo) produkcijskih sil. Produkcijska sredstva v svoji celokupnosti tvorijo to, kar imenujemo družbena razmerja, družbo, in sicer družbo na določeni, zgodovinski razvojni stopnji, družbo s svojstvenim, razlikujočim jo značajem. Antična druž-

<sup>7</sup> *Nemška ideologija I Feuerbach*, DZPh 1966/10: 1120—1 in MEGA<sup>1</sup> I. 5: 575, prim. MEID II: 48—9.

<sup>8</sup> DZPh 1966/10: 1237 in MEGA<sup>1</sup> I. 5: 581, prim. MEID II: 76—7.

<sup>9</sup> *Beda filozofije*, MEGA<sup>1</sup> I. 6: 180, prim. MEID II: 477.

<sup>10</sup> *Beda filozofije*, MEGA<sup>1</sup> I. 6: 188—9, prim. MEID II: 483.

<sup>11</sup> *Mezdno delo in kapital*, MEW 6: 408, prim. MEID II: 687.

ba, fevdalna družba, meščanska družba so takšne celokupnosti produktijskih razmerij, ki vsaka od njih hkrati označuje posebno razvojno stopnjo v zgodovini človeštva.« S pojmom »družbena formacija«, ki ga Marx vpelje 1852<sup>12</sup> — ne da bi pri tem opustil paralelna poimenovanja — so v navedenih opredelitvah razviti že vsi elementi pregnantne formulacije iz 1859: »V družbeni produkciji svojega življenja stopajo ljudje v določena, nujna, od njihove volje neodvisna razmerja, ki ustrezajo neki določeni razvojni stopnji njihovih materialnih produktivnih sil. Celokupnost teh produktijskih razmerij tvori ekonomsko strukturo družbe, realno bazo, na kateri se dviga neka pravna in politična nadzidava, in kateri ustrezajo določene družbene forme zavesti. Produktijski način materialnega življenja pogojuje socialni, politični in duhovni življenjski proces sploh. Ni zavest ljudi tista, ki določa njihovo bit, temveč narobe, njihova družbena bit je tista, ki določa njihovo zavest. Na neki stopnji njihovega razvoja pridejo materialne produktivne sile družbe v protislovje z obstajajočimi produktijskimi razmerji, ali, kar je le pravniški izraz za to, z lastninskimi razmerji, znotraj katerih so se bile doslej gibale. Iz razvojnih form produktivnih sil se ta razmerja sprevržejo v njihove okove. Nastopi tedaj neka epoha socialne revolucije.« In naprej: »Kaka družbena formacija nikoli ne propade, preden so razvite vse produktivne sile, za katere je dovolj široka, in nova višja produktijska razmerja nikoli ne stopijo na to mesto, preden so njihovi materialni eksistenčni pogoji bili donošeni v krilu stare družbe same.« In na koncu: »V velikih obrisih lahko azijski, antični, fevdalni in moderno meščanski produktijski način označimo kot progresivne epohe ekonomske družbene formacije.« Ko Marx zatem označi »meščanska produktijska razmerja« za »zadnjo antagonistično formo družbenega produktijskega procesa«, sklene z besedami, da se »s to družbeno formacijo zaključuje predzgodovina človeške družbe«.<sup>13</sup> Bilo bi veliko poenostavljanje, če bi — posnemajoč slabo tradicijo III. internacionalne v postvarjenju pojmov — skušali izvajati iz teh Marxovih stavkov nekakšne fiksne »zakone« družbenega razvoja, na primer »zakon ustrežanja produktijskih razmerij značaju produktivnih sil«.<sup>14</sup> Že samo dejstvo, da Marx ne fiksira terminov, marveč skuša zajeti družbeno gibanje s sintagmami, ki z raznih strani obravnavajo isto dejstveno stanje, opozarja, da ni prav nič nedolžno to zanemariti v želji po šolski »jasnosti« pojmov. V tem Marxovem sintetičnem prikazu namreč niso odpravljena njegova zgodnejša zatrdila na isto temo, še manj pa njihovo kasnejše izoblikovanje v drugih verzijah kritike politične ekonomije: v *Kritiki politične ekonomije* 1861—1863, v *Rezultatih neposrednega produktijskega procesa*, v *Kapitalu*, pa tudi v *Kritiki gothskega programa* in v Engelsovih *Anti-Dühringu*, *Izvoru družine, privatne lastnine in države* ter *Ludwigu Feuerbachu*.<sup>15</sup> Družba je za Marxa konkretna totaliteta mnogih določil,<sup>16</sup> ki se nenehno razvija, v nenehnem medsebojnem pogojevanju elementov produkcije materialnih

<sup>12</sup> V 18. brumairu Ludvika Bonaparta, prim. izd. Suhrkamp (1965) str. 10 — ponatis izdaje 1952.  
<sup>13</sup> *Predgovor k Prispevku h kritiki politične ekonomije*.

<sup>14</sup> *Filosofski slovar*; pod red. M. M. Rozenalja in P. F. Judina, Moskva 1963, str. 152, sub voce Zakon sootvetstvija...

isto, izd. 2-oe, Moskva 1968, str. 116, isto.  
*Filosofska enciklopedija* v 5 tomah, 1960—70, tom 5, Moskva 1970, str. 117, sub voce Sposob proizvodstva.

*Kleines Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Philosophie*, hgg. v. Manfred Buhr u. Alfred Kosing, Berlin/DDR 1974, str. 124, sub voce Gesetz der Uebereinstimmung... itd.

<sup>15</sup> Za *Kritiko politične ekonomije* 1861—63 gl. MEGA<sup>2</sup> II. 3. 1—6, za že prej poznane dele tudi pod naslovom *Teorije o presežni vrednosti* — MEW 26. 1—3; za *Rezultate neposrednega produktijskega procesa* AME II (VII), Moskva 1933, oziroma reprint Frankfurt 1969; ostalo v MEW.

<sup>16</sup> Razen *Uvoda v kritiko politične ekonomije* (Uvod v Grundrisse) gl. zgoraj, citat iz *Nemške ideologije*, opomba (7).

dobrin, duhovne produkcije in medčloveških razmerij. Vendar je ta celota določena (Engels precizira: »v zadnji instanci«) prav s procesi, ki zajemajo materialno produkcijo, produkcijo življenjskih sredstev, produkcijo samega neposrednega življenja.<sup>17</sup> Ta konkretna celota ne zajema le načina produkcije, temveč že s tem tudi način obnašanja do narave in ljudi med seboj, s tem pa tudi način in določila miselnega produkcijskega procesa (produkcije zavesti): isti ljudje, ki stopajo v materialna razmerja produkcije življenja, tvorijo tudi ideje in v njih zajemajo tudi vsebino same produkcije življenja in medčloveških razmerij.<sup>18</sup> »Človek sam je baza svoje materialne produkcije.«<sup>19</sup> Kapitalistična družba kot najrazvitejša (in obenem zadnja) oblika antagonistične družbe je bila ključ za razumevanje tudi zgodnejših družb: »anatomija človeka je ključ za anatomijo opice«;<sup>20</sup> ona omogoča zagledanje tistega, kar je karakteristično za anatomijo vsake antagonistične družbe. (Ta metodološki postulat izvira že iz Heglovega spoznanja o tem, da je vpričnost edini neposredno dani čas, medtem ko sta preteklost in prihodnost dani posredno skozi vpričnost — prva kot »spomin«, druga pa kot »strah in upanje«.<sup>21</sup> A tudi tendence k razreševanju protislovij razredne družbe obstajajo v krilu same antagonistične družbe in prav one omogočajo tudi razumevanje smeri in poti preseganja razredne družbe.<sup>22</sup>

Izhajajoč iz celote produktivnega zadržanja ljudi v svetu je moči razlikovati naslednje glavne produkcijske načine (ali »ureditve produkcije«)<sup>23</sup> znotraj antagonistične družbe: azijskega,<sup>24</sup> antičnega, fevdalnega, kapitalističnega. Razredna ali antagonistična družba nastane iz arhaične (prvobitna skupnost) in se zaključi v revolucionarni preobrazbi, ki pripelje do brezrazredne družbe; ta preobrazba je »konec predzgodovine človeštva«.<sup>25</sup> Predrazredna in brezrazredna družba imata ravno tako svoja specifična produkcijska načina. O produkcijskem načinu brezrazredne družbe Marx govori v vseh svojih kritikah politične ekonomije, začeni od ekscerptnih zvezkov 1844,<sup>26</sup> pa do zadnjega sloja *Kapitala*, in to zmerom kontrastirajoč ta novi produkcijski način s kapitalističnim in sploh z antagonističnim.<sup>27</sup> Pomembna določila tega novega produkcijskega načina navajata Marx in Engels tudi v pripombah k programskim stališčem delavskega gibanja.<sup>28</sup>

Vsak od produkcijskih načinov podaja osnovno vsebino neke zgodovinske dobe, določujoč »v zadnji instanci« posebno formo, ki jo prejmejo družbena razmerja dane družbe in ideje, ki ta razmerja izražajo. Ne samo menjalne forme dobrin, pač pa tudi menjalne forme idej, forme razvijanja in zadovoljevanja

<sup>17</sup> *Nemška ideologija I Feuerbach.*

Pismo J. Blochu.

Pismo W. Borgiusu.

Marxovo pismo Annenkovu 28. 12. 1846.

<sup>18</sup> Pismo Annenkovu, kot zgoraj.

Predgovor k *Prispevku h kritiki.*

*Nemška ideologija I.*

*Beda filozofije, posebej II/1.*

<sup>19</sup> *Kritika politične ekonomije 1861—63, MEGA<sup>2</sup> II. 3. 2: 606, MEW 26. 1: 260.*

<sup>20</sup> *Uvod v kritiko politične ekonomije.*

<sup>21</sup> Hegel, *Enciklopedija filozofskih znanosti*, s. 259.

<sup>22</sup> *Uvod v kritiko politične ekonomije, I, III.*

Predgovor k *Prispevku h kritiki.*

<sup>23</sup> Engels: *Ludwig Feuerbach*, MEW 21: 299—300.

<sup>24</sup> *V Mezdnem delu in kapitalu* še ni omenjen »azijski način«.

<sup>25</sup> Predgovor k *Prispevku h kritiki.*

<sup>26</sup> MEGA<sup>2</sup> IV: 2, posebno v zvezku o Jamesu Millu.

<sup>27</sup> Za identifikacijo razredne in antagonistične družbe gl. *Beda filozofije*, MEGA<sup>1</sup> I. 6: 188—9, Predgovor k *Prispevku h kritiki* in *Kritiko politične ekonomije 1861—63*, MEGA<sup>2</sup> II. 3. 1: 169.

<sup>28</sup> Posebno *Kritika gothskega programa* (1895), pa tudi *Kritika načrta erfurtskega programa* (1891) idr.

človeških potreb in celo forme biološke in družbene reprodukcije ljudi samih<sup>29</sup> dobijo v vsaki od teh zgodovinskih dob specifično obliko. Ker vsaka doba, se pravi, določen način produkcije in vsi načini občevaranja ljudi samih med seboj ter z naravo predstavljajo konkretno, sovisno, dialektično celoto (protislovno enotnost), Marx 1849–50 govori o kapitalistični družbi kot o »meščanskem kozmosu«, imenujoč Anglijo njegovega »demiurga«,<sup>30</sup> Engels pa 1892–93 o fevdalni družbi kot o »fevdalnem svetovnem redu«. <sup>31</sup> V obeh primerih gre za bolj globalen pojem od same »družbene ureditve«. Ta »ekonomsko-zgodovinski tip družbe«, <sup>32</sup> ta »zgodovinsko določena forma družbenega produktijskega procesa«, <sup>33</sup> »struktura ekonomskih temeljnih elementov družbe«, <sup>34</sup> dobi ime »ekonomska formacija družbe« <sup>35</sup> oziroma »družbena formacija« <sup>36</sup> ali »formacija družbene produkcije« <sup>37</sup> — sam termin »formacija« je Marx prevzel iz geologije, kjer okameneli skeletni elementi in odtisi življenjskih form govore o življenju: <sup>38</sup> »Kakor pri sosledju različnih geoloških formacij ni treba verjeti v nenadne, ostro razločene periode, tako tudi pri tvorbi različnih ekonomskih formacij družbe... perioda obrtništva... perioda manufakture...«; <sup>39</sup> »kakor v geoloških formacijah, tako imamo tudi v zgodovinskih formacijah celo vrsto primarnih, sekundarnih, terciarnih itd. tipov«. <sup>40</sup> »Taisto pomembnost, ki jo ima zgradba skeletnih ostankov za spoznavanje organizacije nekdanjih živalskih rodov, imajo ostanki delovnih sredstev za presojanje nekdanjih ekonomskih formacij družbe. Ne to, kaj se izdeluje, temveč kako, s katerimi delovnimi sredstvi se izdeluje, razlikuje ekonomske epohe. Delovna sredstva niso samo merilo razvojne stopnje človeške delovne sile, temveč tudi kazalec družbenih razmerij, v katerih se dela. Med samimi delovnimi sredstvi nudijo mehanska delovna sredstva, katerih celokupnost lahko imenujemo okostje in mišičje produkcije, mnogo odločilnejše karakterne poteze neke družbene produktijske epohe, kakor tista sredstva dela, ki služijo le za posode predmeta dela in katerih celokupnost čisto na splošno lahko imenujemo ožilje produkcije, kot npr. cevi, sodi, košare, vrči itd.« <sup>41</sup> Za te zgodovinsko dane oblike produktijskega procesa Marx pogosto uporablja tudi ime »družbene forme« (od 1845 do konca življenja, podobno Engels), »stopnje«, »epohe« (četudi mu ta termin lahko označuje tudi krajše obdobje nekaj desetletij, tako tudi v sintagmi »neka epoha socialne revolucije«), <sup>42</sup> »družbena stanja«, skupaj preko 40 poimenovanj in variant. Toda na njihovo bistveno vsebino opozarjajo sintagme kot »družba kapitalističnega produktijskega načina«. <sup>43</sup>

<sup>29</sup> Teza iz *Nemške ideologije*, katere ponovitev v Engelsovem *Izvoru družine, privatne lastnine in države* (MEW 21: 27–8) je izzvala znano stalinsko fusnoto v »dvohtomniku« *Izbrana dela* Marxa in Engelsa.

<sup>30</sup> *Razredni boji v Franciji*, MEGA<sup>2</sup> I, 10: 466.

<sup>31</sup> Pismo Mehringu 28. 9. 1892 in popravek 11. 4. 1893.

<sup>32</sup> *Kapital* II, MEW 24: 61.

<sup>33</sup> *Kapital* III, MEW 25: 826.

<sup>34</sup> *Kapital* I, MEW 23: 279.

<sup>35</sup> Predgovor k *Prispevku h kritiki*, *Kapital* I passim, *Kapital* III (vsaj 3 mesta), *Kritika politične ekonomije* 1861–63 (MEGA<sup>2</sup> II. 3. 6: 1860–1).

<sup>36</sup> 18. *brumaire* (gl. opombo 5).

*Grundrisse*, MEGA<sup>2</sup> II. 1: 743.

<sup>37</sup> Predgovor k *Prispevku h kritiki*.

*Kritika politične ekonomije* 1861–63; MEGA<sup>2</sup> II. 3. 6: 2152.

*Kapital* I MEW 23: 94–6.

*Kapital* I, MEW 23: 183.

<sup>38</sup> *Kritika politične ekonomije* 1861–63; MEGA<sup>2</sup> II. 3. 6: 1972–3.

Pismo Veri Zasulič, prvi osnutek: MEA I, Frankfurt 1926, prim. MEID V: 138.

<sup>39</sup> MEGA<sup>2</sup> II. 3. 6: 1972–3.

<sup>40</sup> Pismo Veri Zasulič, prvi osnutek, nnm.

<sup>41</sup> *Kapital* I, MEW 23: 194–5.

<sup>42</sup> Gl. »epoha« v pomenu »kondratjevskega« ciklusa: MEGA<sup>2</sup> II. 3. 3.: 1118–9 oz. MEW 26. 2: 495; »socialna revolucija«: Engels: *Osemnajsto stoletje*, MEW 1: 550.

<sup>43</sup> *Kapital* I in II: MEW 23: 277 in MEW 24: 431.

Sintetično rečeno: produkcijski način je konkreten način aktiviranja produktivnih sil, torej udejanjanja teh sil (moči, zmožnosti) v obstoječih produkcijskih razmerjih. Noben produkcijski način ne propade, vse dokler nudi dovolj prostora razvoju in razmahu produktivnih sil.<sup>44</sup> Produkcijska razmerja so način prisotnosti produktivnih sil: razmerja osebne odvisnosti, blagovno-denarna razmerja, kapital ipd.: »Kapital sestoji iz surovin, delovnih orodij in življenjskih potrebščin vseh vrst, ki se uporabljajo, da bi izdelali nove surovine, nova delovna orodja in nove življenjske potrebščine. Vse te njegove sestavine so ustvarjene od dela, produkti dela, nakopičeno delo. Nakopičeno delo, ki služi kot sredstvo za novo produkcijo, je kapital. Tako pravijo ekonomski. Kaj je zamorski suženj? Človek črne rase. Ena razlaga je vredna druge. Zamorec je zamorec. Šele v določenih razmerjih postane suženj. Predilni stroj za bombaž je stroj za predenje bombaža. Le v določenih razmerjih postane kapital. Iztrgan iz teh razmerij je prav tako malo kapital, kakor je zlato na sebi in za sebe denar ali sladkor cena sladkorja.«<sup>45</sup> Produkcijska razmerja v tem globalnem smislu so torej vsa temeljna razmerja kapitalistične družbe, ki zajemajo ne le produciranje dobrin, marveč tudi vse procese distribucije in menjave, vso cirkulacijo, pa tudi vse tipe konsumpcije; to velja mutatis mutandis za druge družbe, v katerih ne dominira blagovna forma, temveč dobrine nastajajo, cirkulirajo in se trošijo na drug način. Termin produkcijska razmerja nosi kritičen naboj, zato ne preseneča, da ga Marx ni mogel prevzeti iz družboslovne tradicije. Pri prevajanju Marxovega termina »Verhältnisse« v srbohrvaščino naletimo na bariero, saj se v besedi »odnosi« prekrivata prevoda za dva nemška termina: »Beziehungen« in »Verhältnisse«. To pomebno razliko pa je v slovenščini mogoče izraziti z različnima besedama: »odnosi« in »razmerja«. Prvi termin se uporablja za tiste relacije, ki so bolj ali manj kvalitativno določene, medtem ko Verhältnisse pomenijo točno določena, včasih kvantificirana razmerja; tako so »priateljski odnosi« freundschaftliche Beziehungen, medtem ko je »delovno razmerje« Arbeitsverhältnis. Engels je od prevajalcev *Bede filozofije* v nemščino izrecno zahteval, naj upošteva razliko med francoskim »rapport« in »relation« in »rapports de production« dosledno prevajata s Produktionsverhältnisse.<sup>46</sup> S tem je hotel preprečiti razblinjanje Marxovih pojmov. Družbena razmerja, o katerih govori Marx, namreč niso nekakšni neobvezni »odnosi«, marveč so popolnoma določena, tako da normalno zadobijo tudi pravno formo: lastništvo, pogodbo ipd. To je zelo pomembno tudi pri določanju mesta prava v marksizmu.

Pojem »produktivnih sil« je Marx prevzel iz tradicije, čemur se da dobro slediti v njegovih ekscerptnih zvezkih iz 1844. leta.<sup>47</sup> Iz tradicije prihaja tudi produktivna sila v pomenu »produktivnost« (puissance productive du travail/facultés productives du travail) in »produktivne sile« (forces productives, produktive Kräfte, Produktionskraft, produktive Macht). V kasnejših delih Marx stabilizira terminologijo na dubletu Produktionskräfte/Produktivkräfte in šele pozni Engels<sup>48</sup> bolj ali manj dosledno opusti »Produktionskräfte«. Kar se vsebine pojma tiče, bi bilo napačno iz nekaterih mest pri Marxu izčitati, ko da se »produktivne sile« pri njem zvajajo na »produkcijska sredstva«. V že citiranih pasusih, kjer Marx produkcijska sredstva primerja z vodilnimi fosili geoloških

<sup>44</sup> *Prispevek h kritiki in Engels: Razvoj socializma ... III.*

<sup>45</sup> *Mizno delo in kapital*, MEW 6: 407, prim. MEID II: 686.

<sup>46</sup> Pismo Kautskemu 22. 8. 1884, MEW 36: 202.

<sup>47</sup> MEGA<sup>2</sup> IV. 2.

<sup>48</sup> MEGA<sup>1</sup> Sonderband (Anti-Dühring): na nekaterih mestih šele tretja izdaja (1894) popravlja »Produktionskraft« v »Produktivkraft«.

formacij, ne pozablja dodati, da gre za ostaline (»Reliquien«) preteklega življenja, na osnovi katerih lahko to življenje rekonstruiramo, ne pa za življenje sâmo. Bistveno določilo »produktivnih sil« je, da so to celokupni stvarni in osebni vzvodi produkcije, torej tako delovna sredstva in delavci kot tisto, kar kot zunanje sredstvo omogoča produkcijo in tisto, kar delavec vnaša v produktijski proces kot svojo sposobnost, posebno spretnost, kvalifikacijo, ustvarjalno sposobnost; produktivna sila je tudi število prebivalstva (za katerega kapital »ničesar ne plača«<sup>49</sup>) pa organizacija dela, od katere profitira kapital in ne delo<sup>50</sup> pa sposobnost znanstvenikov in izumiteljev, ki odkrivajo nove možnosti človeškega spreminjanja narave in razvijajo tehnologije iz teh odkritij.<sup>51</sup> V tvorjenju produktivnih sil in njihovem ohranjanju so udeležene tudi sfere dela, namenjene zdravju in duhovnim pogojem obstoja dela (zdravstvo, šolstvo, kultura). Vendar kapital v kapitalistični družbi na takšen način združuje vse te stvarne in osebne vzvode produkcije, da nastopajo kot odtujeni, kot zmožnosti kapitala in ne dela: ne le, da je kapital pretvoril produktijska sredstva, stvarne pogoje dela, v svoje elemente, tako da je delavec subsumiran podnje; »razmerje postane še bolj komplicirano in na videz še bolj misteriozno, saj se z razvojem specifično kapitalističnega produktijskega načina ne postavijo nasproti delavcu na zadnje noge in nastopijo kot kapital nasproti njemu le te neposredno materialne reči (. . .), temveč se forme družbeno razvitega dela, kooperacija, manufaktura (kot oblika delitve dela), tovarna (kot oblika družbenega dela, organiziranega na materialni bazi mašinerije) kažejo kot razvojne oblike kapitala in se zaradi tega tudi produktivne sile dela, razvite iz teh oblik družbenega dela, in zaradi tega tudi znanost in naravne sile, kažejo kot produktivne sile kapitala.«<sup>52</sup> Iz takšne zastavitve problema je očitno, da se vprašanje produktivnih sil Marxu zastavlja kot vprašanje razrednega razpolaganja s produktivnimi silami, pretvarjanja produktivnih sil dela v produktivne sile kapitala.

A že v *Bedi filozofije* da Marx še en bistven poudarek: glavna produktivna sila je sam delavski razred: »Neki zatirani razred je življenjski pogoj vsake družbe, ki sloni na razrednem nasprotju. Osvoboditev zatiranega razreda torej nujno vključuje stvarjenje nove družbe. Da bi se zatirani razred lahko osvobodil, je potrebno, da se že dosežene produktivne moči (pouvoirs) in obstoječa družbena razmerja (rapports) ne morejo več eksistirati drug poleg drugega. Od vseh produktijskih instrumentov je največja produktijska moč revolucionarni razred sam. Organiziranje revolucionarnih elementov kot razreda predpostavlja eksistenco vseh produktivnih sil (forces), ki so se sploh mogle razviti v krilu stare družbe.«<sup>53</sup> Ta plat, da je namreč delavski razred sam največja produktivna moč, šele postavlja v pravo luč znano mesto v Predgovoru k *Prispevku h kritiki* o protislovju med produktivnimi silami in produktijskimi razmerji, ki je bilo, kot je bilo omenjeno, prvič formulirano že v *Nemški ideologiji*. To, da je delavec sam, delavski razred, največja in glavna produktivna sila, se vidi tudi iz *Kapitala*, še posebej iz V. poglavja I. dela. Razrešitev protislovja med produktivnimi silami in produktijskimi razmerji torej ni predvsem ovira tehnološkemu razvoju, ki jo predstavljajo družbena produktijska razmerja, temveč nepripravljenost samega temeljnega delovnega razreda na nadaljnje sprejemanje danih razrednih razmerij.

<sup>49</sup> *Kritika politične ekonomije* 1861–63, MEGA<sup>2</sup> II. 3. 6: 2046–7.

<sup>50</sup> Isto 2161.

<sup>51</sup> *Kritika politične ekonomije* 1861–63, *Kapital* I, II, III itd.

<sup>52</sup> MEGA<sup>2</sup> II. 3. 6: 2161 oz. *Rezultati . . .* Frankfurt, str. 80.

<sup>53</sup> MEGA<sup>2</sup> I. 6: 227, prim. MEID II: 539.

Na mestu, namenjenem produkcijskemu načinu (Predgovor k *Prispevku h kritiki*), Marx upravičeno odpira tudi vprašanje »baze in nadzidave«. Za naš kontekst je treba ugotoviti naslednje: ne le, da je točna konstatacija, da gre tu za metaforo,<sup>54</sup> marveč je treba upoštevati še to, da je Marx ravno tako metaforično govoril o »anatomiji človeške družbe«, da pa »anatomija« ni »fiziologija«, se pravi, da anatomska preparacija obdeluje mrtev material, iz katerega v študijske namene izpreparira organske sisteme: mišičje, okostje, živčevje, ožilje ipd. Nasprotno pa v živem telesu ti organski sistemi niso eden zraven drugega v svoji čisti izoblikovanosti, temveč so eden v drugem. Marx mora v anatomskega smislu govoriti o institucionalnem sistemu kot o »nadzidavi«, da bi omogočil sprevidenje, da pravne forme niso pojasnitev vsebine; toda v vsaki produkcijski celici je ta »nadzidava« prisotna: od »pravične« pogodbe o prodaji delovne sile do sankcij s strani kapitalista za neizvrševanje te pogodbe. Prav tako anatomsko izprepariranje »družbenih form zavesti« omogoča uvid v produkcijski proces; toda, prav tako, vsi udeleženci tega procesa še kako stopajo vanj s svojo zavestjo in s svojim znanjem, s svojimi vrednotami in predsodki, pa to še kako vpliva na produktivnost dela. Vse to je Marx imel v mislih, a dokler ni zbrana osnovna anatomska vednost, nikakršna znanost o življenju ni eksaktna in prepričljiva; šele po anatomiji dobi fiziologija znanstvene konture. Vulgarizacija v času II. internacionale se izraža v grobi formalizaciji pojmov »baze in nadzidave«, kar je kasneje prevzel tudi marksizem III. internacionale.

Ob koncu tega prikaza še nekaj pripomb:

1. Marx in Engels sta v produkcijskih načinih videla osnovno karakteristiko družbenih formacij. Napačno pa bi bilo meniti, da sta pripisovala vsaki dobi en sam enoten produkcijski način in postulirala mehanično sosledje teh načinov. Pri Marxu je precej opomb,<sup>55</sup> da zmaga novega produkcijskega načina ne pomeni ukinitve starih načinov, marveč njihovo vključitev v novi način, postavitev v službo novega produkcijskega načina. V tem smislu je kasneje Rosa Luxemburg raziskovala prodor svetovnega kapitala v osmanski imperij in postavitev fevdalnih davščin v službo graditve bagdadske železnice.<sup>56</sup>

2. Mnogo diskusij je vzbujal »azijski produkcijski način«, ki ga je Marx uvedel šele po *Mezdnem delu in kapitalu*. Marxovo raziskovanje kolonialnih družb razkriva družbene forme, ki se precej razlikujejo od sodobnih evropskih družb: preostanki vaše skupnosti z razmerji gospodarstva in služnosti, pa tudi s skupnim izrabljanjem nekaterih naravnih virov, nad tem pa despotska država. Ta način produkcije je Marx očitno pripisoval ne le indijski, indonezijski in kitajski družbi, temveč tudi ruski družbi; Engelsova polemika proti Tkačovu to potrjuje, saj izpeljuje carski absolutizem izrecno iz »azijske« narave ruske družbe.<sup>56</sup> Okrog sprejemanja ali nesprejemanja te teze so se bile velike polemike; eden od velikih pobudnikov te teme je bil Wittfogel. V času visokega stalinizma je bila teza vzeta z dnevnega reda, ker je šla navzkriž z ambicijo po primatu sovjetskega modela socializma. Pozneje so jo obnovili nekateri predstavniki »nove leve« (Dutschke, Rebehl idr.) in diskusija je bila spet odprta.

3. Predmet velikih diskusij je »socialistični produkcijski način«, predvsem, v kolikšni meri že obstaja in, kolikor obstaja, katere so njegove značilnosti. Tu, razumljivo, interferirajo vsa politična in praktična razhajanja sodobnega so-

<sup>54</sup> L. Silva: *Marxov književni stil* in S. Prawer: *Karl Marx in svetovna literatura*.

<sup>55</sup> Npr. *Rezultati neposrednega produkcijskega procesa*, Frankfurt, str. 49 in *Kritika politične ekonomije* 1861—63, MEGA<sup>2</sup> II. 3. 6: 2152.

<sup>56</sup> *Flüchtlingliteratur V*, MEGA<sup>2</sup> I. 24: 421 (v MEW pod naslovom *Soziales aus Russland*), prim. MEID IV: 473 (zelo svobodno prevedeno).

cializma in komunizma. Na to se navezuje vprašanje, ali je socializem »formacija« ali »prehodno obdobje«; če je »formacija«, ali je potemtakem komunizem naslednja »formacija« itn. Vrh tega, da gre za pomembna vprašanja, se prav zaradi svoje vpletenosti v aktualna razhajanja sholasticirajo, kakor da so rešljiva znotraj samega mišljenja.

4. V zgodovini marksizma je bilo veliko kontroverz o ključnih pojmihi iz konteksta »produkcijskega načina«. Ena najpomembnejših je bila o karakterju produktivnih sil; Buharinovo stališče, da je protislovje med produktivnimi silami in produkcijskimi razmerji protislovje med tehniko in produkcijskimi razmerji,<sup>57</sup> je doživelo kritiko Lenina,<sup>58</sup> Lukácsa,<sup>59</sup> Gramscija.<sup>60</sup> Voluntaristična izkrivljanja teorije pri Stalinu so doživela kritiko najprej v jugoslovanski teoriji, zatem pa tudi na zahodu in na samem vzhodu.

<sup>57</sup> *Theorie des historischen Materialismus.*

<sup>58</sup> Zamečanija na knjigo Buharina »*Ekonomika prehodnega perioda*«.

<sup>59</sup> Recenzija Buharinove knjige *Teorija historičnega materializma* v Grünberg-Archivu.

<sup>60</sup> Publicirana v knjigi *Historični materializem in filozofija* Benedetta Croceja.